व्यवहारिकः, त्रि, (व्यवहारमर्हतीति। व्यवहार+ठक्।) व्यवहारयोग्यः। यथा। इयं बुद्धिः ज्ञानेन्द्रियैः सहिता सती विज्ञानमयकोषो भवति। अयं कर्त्तृत्वभोक्तृत्वाभिमानित्वेन इहलोकपरलोकगामी व्यवहारिकोजीव उच्यते। इति वेदान्तसारः॥

व्यवहारिका, स्त्री, (व्यवहारेण चरतीति ठक्। स्त्रियां टाप्।) लोकयात्रा। सम्मार्ज्जनी। इङ्गुदवृक्षः। इति मेदिनी॥

व्यवहारी, [न्] त्रि, (व्यवहारोऽस्यास्तीति। इनिः।) व्यवहारविशिष्टः। व्यवहारशब्दादस्त्यर्थे इन्प्रत्ययेन निष्पन्नमिदम्॥

व्यवहार्य्यः, त्रि, (वि+अव+हृ+ण्यत्।) व्यवहरणीयः। व्यवहर्त्तव्यः। वि-अव-पूर्व्वहृधातोर्घ्यण्प्रत्ययेन निष्पन्नमेतत्॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये। ३। २२६।

"प्रायश्चित्तैरपैत्येनो यदज्ञानकृतं भवेत्।
कामतो व्यवहार्य्यस्तु वचनादेव जायते॥")

व्यवहितः, त्रि, (वि+अव+धा+क्तः।) व्यवधानविशिष्टः। यथा,—

"कर्त्तृकर्म्मव्यवहितामसाक्षाद्धारयेत् क्रियाम्।
उपकुर्व्वत् क्रियासिद्धौ शास्त्रेऽधिकरणं मतम्॥"

इति मुग्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः॥

व्यवायं, क्ली, (वि+अव+अय+अच्।) तेजः। इति मेदिनी॥

व्यवायः, पुं, (विशेषेण अवायनं अधः संश्लेषणम्। वि+अव+इ+घञ्।) मैथुनम्। इत्यमरः॥ (तथा, वैद्यके।

"व्यायामञ्च व्यवायञ्च स्नानं चंक्रमणं तथा।
ज्वरमुक्तो न सेवेत यावन्न बलवान् भवेत्॥")

अन्तर्द्धानम्। इति मेदिनी॥ (यथा, पाणिनौ। "अड्भ्यास व्यवायेऽपि।" ६। १। १३६।) शुद्धिः। इति धरणिः॥ (परिणामे। तथा, भागवते। ८। ६। ११।

"पश्यन्ति युक्ता मनसा मनीषिणो
गुणव्यवायेऽप्यगुणं विपश्चितः॥")

व्यवायी, [न्] पुं स्त्री, (व्यवैतुं शीलमस्य। णिनिः।) कामुकः। यथा,—

"श्राद्धे नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा नियुज्य च।
व्यवायी रेतसो गर्त्ते मज्जयत्यात्मनः पितॄन्॥"

इति श्राद्धतत्त्वम्॥

(व्यवधानकर्त्ता। यथा, पाणिनौ। "व्यवायिनोऽन्तरम्।" ६। २। १६६। "व्यवायी व्यवधाता।" इति काशिका॥)

व्यसनं, क्ली, (वि+अस+ल्युट्।) विपत्। (यथा महाभारते। १२। २२७। ७।

"पुत्रदारैः सुखैश्चैव वियुक्तस्य धनेन वा।
मग्नस्य व्यसने कृच्छ्रे धृतिः श्रेयस्करी नृप!॥")

भ्रंशः। (यथा, मनौ। ७। ९३।

"नायुधव्यसनप्राप्तं नार्त्तं नातिपरीक्षितम्॥")

कामजकोपजदोषः। इत्यमरः॥ (यथा, कथासरित्सागरे। ११। २५।

"यन्मुञ्च व्यसनानि त्वं सुखेन हि परैर्नृपाः।
सीदन्तस्तेषु गृह्यन्ते खातेष्विव वनद्विपाः॥"

यथा च भागवते। ४। २६। २६। ४।

"विहाय जाया मतदर्हां मृगव्यसनलालसः॥"

"व्यसनं भोगासक्तिः।" इति श्रीधरः॥) विपत् विपत्तिः। भ्रंशोऽपायः पतनम्। मृगयाद्यूतस्त्रीमद्यपानस्वरूपे चतुर्व्वर्गे प्रसक्तिः कामजो दोषः। इच्छाप्रभवत्वात्। वाक्पारुष्यं अर्थपारुष्यञ्चेति त्रिवर्गः कोपजो दोषः। कोपप्रभवत्वात्। एषु व्यसनम्। व्यस्यति श्रेयोमार्गात् व्यसनं कर्त्तरि अनट्। भ्रंशे तु भावे। इति भरतः॥ (अत्यासक्तिः। यथा, कथासरित्सागरे। ११। ३२।

"शिथिली कृतकैलासनिवासव्यसनो हरः॥")

अशुभम्। दैवानिष्टफलम्। पापम्। निष्फलोद्यमः। इति मेदिनी॥*॥ राज्ञां व्यसनानि यथा,

"मृगयाक्षाः स्त्रियः पानं वाक्पारुष्यार्थदूषणे।
दण्डपारुष्यमित्येतद्धेयं व्यसनसप्तकम्॥"

इति हेमचन्द्रः॥*॥

व्यसनासक्ते दोषो यथा,—

"एकैकविषयासक्ताः सर्व्वे मृत्युवशं गताः।
यः पुनः संहतान् सेवेत् विषयान् विषयी नरः।
स पतेन्महदैश्वर्य्याच्छिन्नमूल इव द्रुमः॥
स्त्रियः पानं दिवास्वप्नं तथा वादित्रनर्त्तनम्।
द्यूताटनमृगागेयकामजानि तथा परे॥
दण्डैर्वाचा ईर्ष्यासूया क्रोधपैशुन्यसाहसम्।
अर्थदूषणक्रोधोऽर्थे अष्टकोपं विनाशकृत्॥
देवा विद्याधरा यक्षाः किन्नरोरगमानुषाः।
पशवः पक्षिणः सर्व्वे विषये निधनं गताः॥
एवं विवेकमासक्तं बुद्ध्वा घोरं नराधिप।
धर्म्मार्थं समास्थाय विषयैः सन्निवेश्यताम्॥"

इति देवीपुराणे ८ अध्यायः॥

व्यसनार्त्तः, त्रि, (व्यसनेनार्त्तः।) दैवीमानुषीपीड़ार्त्तः। तत्पर्य्यायः। उपरक्तः २। इत्यमरभरतौ॥

व्यसनी, [न्] त्रि, (व्यसनमस्यास्तीति। व्यसन+इनिः।) व्यसन-विशिष्टः। (यथा, शिशुपालवधे। २।

"चिरस्य मित्रव्यसनी सुदमो दमघोषजः॥")

तत्पर्य्यायः। पञ्चभद्रः २ विप्लुतः ३। इति हेमचन्द्रः॥

व्यस्तः (वि+अस्+क्तः।) व्याकुलः। व्याप्तः। इति मेदिनी॥ प्रत्येकम्। पृथक् पृथक्। यथा, विश्वामित्रः।

"कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि शुद्ध्यभ्युदयकारणम्।
प्रकाशे च रहस्ये च संशयेऽनुक्तकेऽस्फुटे॥
प्राजापत्यः सान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः।
अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्रातिकृच्छ्रकः॥
महासान्तपनः शुद्धौ तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः।
जलोपवासकृच्छ्रस्तु ब्रह्मकूर्च्चस्तु शोधकः॥
एते व्यस्ताः समस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा।
पातकादिषु सर्व्वेषु पातकेषु प्रयत्नतः।
कार्य्याश्चान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम्॥

विपरीतः। यथा,—

"प्रतिपदाप्यमावास्या तिथ्योर्युग्मं महाफलम्।
एतद्व्यस्तं महाघोरं हन्ति पुण्यं पुराकृतम्॥"

इति तिथ्यादितत्त्वम्॥

व्यस्तपदं, क्ली, (व्यस्तं पदं यस्मिन्।) ऋणादानाभियोगे पदान्तरेणोत्तरम्। यथा। सुवर्णशताभियोगे अनेनाहन्ताड़ित इति। इति मिताक्षरा॥

व्यस्तारं, क्ली, हस्तिमदप्रयोगः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

व्याकरणं, क्ली, (व्याक्रियन्ते अर्था येनेति। वि+आ+कृ+ल्युट्।) वेदाङ्गविशेषः। इति शब्दरत्नावली॥ तत्र साध्यसाधनकर्त्तृकर्म्मक्रियासमासादिनिरूपणम्। तस्य व्युत्पत्तिर्यथा। व्याक्रियन्ते व्युत्पाद्यन्ते साधुशब्दा अस्मिन् अनेनेति वा। इति दुर्गादासः॥*॥

"अथ व्याकरणं वक्ष्ये कात्यायन समासतः।
सिद्धशब्दविवेकाय बालव्युत्पत्तिहेतवे॥
सुप्तिङन्तं पदं ख्यातं सुपः सप्तविभक्तयः।
स्यौजसः प्रथमा प्रोक्ता सा प्रातिपदिकात्मके॥
संबोधने च लिङ्गादावुक्ते कर्म्मणि कर्त्तरि।
अर्थवत् प्रातिपदिकं धातुप्रत्ययवर्ज्जितम्॥
अमौट्शसो द्वितीया स्यात् तत्कर्म्म क्रियते च यत्।
द्वितीया कर्म्मणि प्रोक्ता उक्तानुक्तविभेदतः॥
टा भ्यां भिसस्तृतीया स्यात् करणे कर्त्तरीरिता।
येन क्रियते करणं तत् कर्त्ता यः करोति सः॥
ङे भ्यां भ्यसश्चतुर्थी स्यात् संप्रदाने च कारके।
यस्मै दित्सा धारयते रोचते संप्रदानकम्॥
पञ्चमी स्यात् ङसि भ्यां भ्यो ह्यपादाने च कारके।
यतोऽपैति समादत्ते अपादानं भयं यतः॥
ङसोसामश्च षष्ठी स्यात् स्वामिसम्बन्धमुख्यके।
ङ्योस्सुपश्च सप्तमी स्यात् सा चाधिकरणे भवेत्॥
आधारश्चाधिकरणं रक्षार्थानां प्रयोगतः।
ईप्सितं चानीप्सितं यत्तदपादानकं स्मृतम्॥
पञ्चमी पर्य्युपाङ्योग इतरर्त्तेऽन्यदिङ्मुखे।
एनयोगे द्वितीया स्यात् कर्म्म प्रवचनीयकैः॥
लक्ष्मणवीप्सेत्थंभूतेऽभिभागे च परिप्रती।
अन्तरेषु सहार्थे च हीनेऽनूपश्च कथ्यते॥
द्वितीया च चतुर्थी स्याच्चेष्टायां गतिकर्म्मणि।
अप्राणे हि विभक्ती द्वे मन्यकर्म्मण्यनादरे॥
नमःस्वस्तिस्वधास्वाहालंवषड्योग ईरिता।
चतुर्थी चैव तादर्थ्ये तुमर्थाद्भाववाचिनः॥
तृतीया सहयोगे स्यात् कुत्सितेऽङ्गे विशेषणे।
काले भावे सप्तमी स्यादेतैर्योगे च षष्ठ्यपि॥
स्वामीश्वराधिपतिभिः साक्षिदायादसूतकैः।
निर्द्धारणे द्वे विभक्ती षष्ठी हेतुप्रयोगके॥
स्मृत्यर्थकर्म्मणि तथा करोतेः प्रतियत्नके।